

PULA IMVUILA

>> GROWING FOOD >> GROWING PEOPLE >> GROWING PROSPERITY >>

MATŠHE
2018

BOELETŠI – boitemogelo bjo bo golelago moeletši le moeletšwa ka babedi

Baeletši ba dira eng?

Morero wa Grain SA wa Bolemelabophedišo go ya go Botlalo, wo o sepedišwago ka tirišano ya Sekhwama sa Mešomo (Sešegotlotlo sa Setšhaba), Kynoch, Monsanto, SA Lime & Gypsum, Syngenta, le Kgoro ya Tšwetšopele ya Dinagapolasa le Mpshafatšo ya Naga, o nepiša boeletši bjalo ka kokwane ye nngwe ya tirišo ya lenaneo le.

Lebakeng la mengwaga ye meraro ye e fetilego ke be ke le moeletši ke eletša balemelabophedišo ba e ka bago ba 90 go ya ka Lenaneothabollo la Balemi la Grain SA. Nepo e be e le go tšwetša pele balemi ba dina-gengpolasa tša kgole, tikologong ya Estcourt, profenseng ya KwaZulu-Natala. Boitemogelo bja ka bjalo ka moeletši e be e le bohlagahlaga bja phahlošo le kedišo – nka thaba kudu ge maikutlo a baeletšwa ba ka a swana le a ka.

Mošomo wa rena baeletši ke go nolofatša tirišo ya lenaneo le go tloga maemong a mathomo (*grassroots level*). Re fetišetša tsebišo ye e amanago le lenaneo le thwi go balemi. Re phe-tha kopanyo ya lotšistiki le peakanyo ya kišo/tlišo ya dinyakwapšalo. Re nyaka tsebišo le data

Kgatišopaka ya Grain SA ya batšweletši ba ba hlabologago

Bala ka gare:

04 | Go tloga go bolemelabophedišo go ya go botlalo le go feta

06 | Re lebelela morago go lekanya tša ngwaga wa 2017

12 | Dibjalotaletšo – fokotša kgonagalokotsi o godiše tšweletšo

04

12

15

KOKO JANE O RE...

Kgwedi ye nngwe le ye nngwe ke ba le sebaka sa go neelana dikgopololo tše dingwe le lena mo go Pula Imvula. Re phela mehleng ya ditlhohlo mme re katanala le phetolo le pelaelo ye e sa kgaotšego. Phetolo gantsi e swariša batho bothata ka baka la poifo ya seo se sa tsebjego ye e theago tlhohlo ye kgolo.

'Fetola dikgopololo tše gago ke moka o tla fetola lefase la gago', go realo Norman Vincent Peale. Ke mantšu a mabotse ao a theilwego kgopolong ya gore mongwe le mongwe o phela 'lefaseseng' la gagwe, bommannteng bja gagwe. Re holofela dilo tše ba bangwe ba sa di holofelego, re boifa dilo tše ba bangwe ba sa di boifego. Re liiswa ke dilo tše mohlamongwe di sa nyamišego ba bangwe. Mongwe le mongwe o ikarabela dikgopololo tše gagwe, mme ge o kgona go fetola dikgopololo tše gago o ka kgona go fetola lefase la gago.

Lefaseng la gago o ka ba o hlobaetšwa ke dilo tše go swana le totodijo, polokego ya gago, komelelo; mohlamongwe e ka ba mafula, tšelete, thuto, maphelelo. Ka nako ye nngwe seo re swanetšego go se dira ke go thoma go gopola ka mokgwa wo mongwe – gopola ka mekgwa ye mefsa ya go lebelela dilo, mekgwa ye mefsa ya go phetha tše re di tlwaetšego, dilo tše mpsha tše re ka di dirago, dibjalo tše mpsha tše re ka di bjalamo. A re lekeng go se boife diphetogo tše setšhaba sa rena se di hlokago. Re swanetše go amogela photogo re be re itlwaetše lefase le lefsa leo re le bopago. Re swanetše go ikamantša, go tiša maatla le go gatela pele tseleng ye e ka re išago boyong bjo bofsa.

Lehlakoreng la dipolitiki go na le dipelaelo tše mmalwa gonabjale. Re kganyoga lefase le lefsa moo bohole re ka bago baagi nageng ye e atlegilego, ya ekonomi ye e tiilego, ya bohloki bjo bo fokotsegilego le ya moo go hlokegago go se lekane. George Bernard Shaw o boletše gore: 'Tšwelopele ga e kgonege ntlo le phefeto, mme bao ba sa kgonego go fetola maikešetšo a bona ga go na seo ba ka se fetolago'. Lebelela tikologong ya gago o leke go bona ka moo o ka phethago diphetolo tše botse ka gae, setšhabeng sa gago le ge e le nageng ya gešo. Dira se o ka kgonago go se dira o leke go hlole phefeto. Elelwagore Modimo o re o rate moagišani wa gago – rata moagišani wa gago, mo amogele ka atlal tše pedi o tle o swane le ba bangwe bao ba lekago go phetha diphetolo tše botse maphelong a rena le nageng ya gešo.

'Ke ka moo phetogo e diregago. Seka se tee. Motho o tee. Motsotswana o tee ka nako e tee.' – Libba Bray.

Boeletši – boitemogelo bjo bo golelago moeletši le moeletšwa ka babedi

go balemi ka nepo ya go e boloka, mme se bohlokwa go fetiša ke gore re phetha thutelo ya teori le ya tirišo go ya ka ditheo tše tšeletšo ya lehea mo Afrika-Borwa. Ke boikarabelo bjo bogolo bjo ka nako bo tšošago, eupša ka tirišano ye botse ya balemi ba ba tletšego phišego, e ka ba boitemogelo bjo bo thabišago. Go swana le lenaneo lefe le lefe leo le amago batho ba bantši, tirišano ye botse e bohlokwa kudu.

Go nolofatša lenaneo la bogolo bjo le go kgokaganya balemi ba bantši go swana le ba, go ka hlagiša mathata. Ke ka fao balemi ba aroganywago ka 'dihlopha tše thuto' tše di rulaganywago go ya ka mafello. Sehlopha se sengwe le se sengwe sa dihlophathuto se wela ka tlase ga ofisi ye nngwe ya selete mme se beelwa moeletši.

Maikutlo a ka ke gore lenaneo le le hlotše di-phetho tše di makatšago go fihla gonabjale mme ke bolela ka potego ge ke re boitemogelo bjo e be e le phethego ye e nthabišitšego go feta tše dingwe bophelong bja ka.

Re kopana le dihlophathuto beke le beke lefelong la gare la go swana le lekgotla la setšhaba, kereke goba holo ya setšhaba, moo re rutago teori ya tšeletšo ya lehea go ya ka lenanethuto la tsebišano. Lenanethuto le le akaretša dintlha tše go

Yo mongwe wa baeletšwa ba ba thabilego o amogela dinyakwapšalo.

Lapa la totodijo ye e lotegilego ka baka la lenaneo la Bolemelaboiphedišo go ya go Botlalo.

swana le go hloga le go gola ga lehea, dinyakwa tša phepo, pšalo le puno, taolo ya ngwang le disenyi, le ge e ka ba direrwa tše di amago taolo ya kgwebo tša go swana le poloko ya bohlatse, tekanyetšo le papatšo.

Dikopano tša dihlrophathuto gape ke lefelo la kgahlano moo balemi ba ka bolelago ka tše di ba tshwenyago, ba ka botšišago dipotšišo le gona ba ka akanyago. Se se na le mohola kudu malebana le taolo ya methopo ka ge gantši balemi bao mašemo a bona a batamelanego ba hlakanela methopo (kudu metšhene) go fokotša ditshenyegelo.

Go feta fao, dikopano tša dihlrophathuto baeletši ba ka phetha taolokakaretšo (ba Sekhwama sa Mešomo ba beile dinyakwa tša kgapeletšo malebana le se, ka fao poloko ye e nepagetšego ya bohlatse le peakanyo ya mangwalo a mangwe e bohlokwa go ren). Morago ga kopano gantši re bopa dihlrophana tše nnyane tša balemi ba se kae gore re kgone go boledišana thwii le mongwe le mongwe wa bona le go ahlahla dintlhā tša tiriso tšhemong. Dintlhā tša mohuta wo tše di elwago hloko di akaretša kakanyo ya lefelo (*area calculation*), palo (*kemo*) ya dibjalo le tlogelano ya direi, le ge e ka ba kelo (*calibration*) ya metšhene ya go swana le digašetši, dipolantere le diphatlalatši tša monontšha.

Maikutlo a ka ke gore lenaneo le le hlotše diphetho tše di makatšago go fihla gonabjale mme ke bolela ka potege ge ke re boitemogelo bijo e be e le phethego ye e nthabišitšego go feta tše dingwe bophelong bja ka. Go bona balemi ba mafolofolo ba amogela thuto le tsebo ke moka ba diriša tše ova ithutilego tšona, ke moptuso wo mogolo go nna.

Go molaleng gore moletši a ka se kgone go ruta bohle ka katlego, ke go re ba ba 'phasago' e ka se be 100%. Ke nyaka go diriša mohlala wa baithuti

Mna le Moh Zuma – baeletšwa ba ka ba babedi bao ba fentšego legorong la Molemelaboiphedišo wa Ngwaga wa 2016.

Tlhahlobi ya tema ya maitekelo ya lehea.

ba mphato wo o itšego sekolong, moo ba seripa sa 20% ba phadišago, ba seripa sa 60% e lego ba palogare, mola ba seripa sa 20% gape ba palelwā. Go bile bjalo le dihlrophenthuto tša balemi le baeletši. Mme go no swana le morutiši ge a thabišwa ke baithuti bao ba lekago ka maatla go tšwelela ka katlego, ka wona mokgwa woo le nna ke ikgantšha ka balemi bao ba itshwentšego go tsena dikopano tša ren a go ithuta gore ba kgone tše kaone.

Nna ka sebele leeto la ka le balemi le nthušitše go kwešisa thulaganyo ya dinagapolasa le dinagakopanelo mo Afrika-Borwa bokaone. Ke fahlošitšwe ka bona nnete ya bohloli le go se lekane ga batho phedišanong ya ren a baka la kgethollo ya mehleng ye e fetilego. Ke bone tlhogego ya thušo ka mahlo a ka, e sego malebana le tšelete fela, eupša le malebana le tsebo.

Motheong balemi ba hlologela tsebo le bokgoni, seo se thabišago ruri. Tsebišo ye ga se gore e swanetše go hlagišwa ke yunibesithi goba kholetšhe – e ka hlagišwa ke moletši. Ke holofela gore ke boikarabelo bja bakgathatema bohole temong go bopa ditirišano le go tšwela pele go šutiša tsebo ka tsela ye – ke bone ka moo balemi ba bantši ba hotšwego ka tsela ye. Go tiša totodijo, phedišano ya setšhaba, phedišo ya bohloli, tšwetšopele ya dinagapolasa, le ge e le phetolo ye e sa kgaotšego ya leago le ekonomi, tšhutišo ya tsebo le bokgoni ka moo go boletswego e swanetše go dula e le tiro ye bohlokwahllokwa!

**Taodišwana ye e ngwadilwé ke Gavin Mathews,
Setsebi sa Taolo ya Tikologo. Ge o nyaka tsebišo ya
go feta ye, romela imeile go gavmat@gmail.com.**

Go tloga go bolemelaboiphedišo go ya go botlalo le go feta

Santam Agri e tsebištše Grain SA gore se ka rata go dirišana le rena morerong wa Go tloga go Bolemelaboiphedišo go ya go Botlalo, wo o welago ka tlase ga Morero wa Sekhwama sa Mešomo, mme e kgopetše gore re romele kgopelo ya tšelete.

Re phethile go kgopela tšelete (sponsorship) ya go hlama mešupatsela ka poloko le tirišo ye e bolokegilego ya lehea, le go reka ditlhamo tša GPS tše di ka dirišwago ke baeletši le metšhene ya go fola go thuša balemi ba ba tšweletšago dipuno tše kgolwana.

Thutelo

Mengwageng ye e fetilego Trasete ya Lehea e lefetše dinyakiššo mabapi le mefolo ya "mycotoxins" le ka moo e amago maphelo a batho; dinyakiššo tše di phethilwe ke Yunibesithi ya Theknolotši ya Sehlakahlaka sa Kapa (*Cape Peninsula University of Technology*). Ngwageng wa 2017 ba Lenaneothhabollo la Balemi la Grain SA ba kgonne go tsenela ditaodišwana tše mmalwa tše di bolelalgo ka "Mycotoxins", le go di gatiša mo go Pula Imvula (di fetoletswe malemeng a a selelago). Go bohlokwa gore dinyakiššo tše di dirwago ge di phethilwe diphetlo tše di swanetše go tsebišwa batho bao ba ka bago ba angwa ke tšona.

Le ge kgatišo ya Pula Imvula e le mokgwa wo mobotse wa go fetišetša tsebišo go babadi

ba rena, re akantše gore thutelo ya letšatši le tee ya maloko a morero wa Sekhwama sa Mešomo, e ka thuša go gatelela tsebišo ye menaganong ya balemi. Re holofela gape gore thutelo ya mohuta wo e ka huetša tsela ye balemi ba laolago le gona ba bolokago le-hea la bona ge ba le bunne. Ka tšelete ye e abetšwego ke ba DST re ile ra kgona go hlagiša thutelo ya letšatši yeo e tsenwego ke balemi ba go feta ba 1 700 ka dihlopha tše 95 – balemi ba ba tšweletša lehea go iphediša (bolemelaboiphedišo) le go rekiša pheleledi ya lona go itlholela ditseno.

Dithutong tša rena balemi ba rutilwe ka moo ba ka lemogago mefolo ye e fapanego ya "mycotoxins" le go kwešiša maemo ao a e swanelago. Ka ge balemi ba bantsi ba phela le tšhilafatšo ya mefolo ye, go be go le bohlokwa gore re gatelele dikotsi tše di ka hlagelago motho yo a kopanago le yona. Ye mengwe e hlola kankere (*carcinogenic*), ye mengwe e senya dipshio, ye mengwe e akgofiša bo-kgarebe (*puberty in girls*) mola ye mengwe e hlola go hlatša le go opša ke hlolo, bjalojalo.

Ntlha ye nngwe ye bohlokwa go feta tše dingwe dithutong tše, e be e le go ruta balemi ka moo ba swanetše go buna le go boloka lehea go fokotša phetetšo, le gona go hlaola, go tloša le go hlatswa lehea (mafela) pele ga ge le jewa. Mekgwa ye e ka fokotša tšhilafatšo go fetiša mme ka tsela ye maphelo a balemi ba dinagapolasa a ka kaonafatšwa.

Ditlhamo tša GPS

Senyakwa se sengwe sa morero wo – wo Sekhwama sa Mešomo (Sešegotlotlo sa Setšhaba) se thušago go o lefela – ke gore mašemo ohle a balemi bohle a swanetše go bewa mmepeng. Wo ke mošomo wo mogolo ka ge balemi ba bangwe ba ka ba le mašemo a mmalwa, mme go na le balemi ba ba fetago ba 3 800, bao mašemo a bona a akaretšago dihek-tare tše 5 200. Ba Santam ka go se timane ba dumetše go reka ditlhamo tše 37 tša GPS tše di tumišwago ke ba sehlopha sa BFAP ka ge di swanela mošomo wo gabotse.

Tshwantšho ya 1 e bontšha mmepe wo o tšweleditšwego ka mokgwa wa BFAP wa tšhemo ye nngwe le ye nngwe ya balemi ba bangwe ba tikologo ya Bergville. Mola mmepe o thalwa, tlhamo yona yeo e dirišwago e tše sea seswantšho le gona e boloka tsebišo ka molemi le tšhemo/mašemo. Dintlha (*data*) tše tšohle di bolokwa lenaneong la BFAP gore di tle di dirišwe ka morago. Seswantšho se bontšha naga ye kgolo ye e sa dirišwego go tšweletša dibjalo mafelong a – se se ra gore lenaneo le le ka katološwa!

Seswantšho sa 3 ke mohlala wa tsebišo ye re nago le yona malebana le molemi yo mongwe le yo mongwe – seswantšho sa gagwe, seswantšho sa maemo a tšhemo ka nako yeo mmepe o bego o thalwa, mmepe wa tšhemo wo o bontšhago 'dikopanyi' (*co-ordinates*) le bogolo bjo bo nepagetšego

1

2

Dithutong balemi ba rutwa go lemoga mefolo ya go fapafapana ya "mycotoxins" le ka moo lehea le bunwago le go bolokwa go fokotša phetetšo.

3

Dintlha tša boitsebišo (details) tša molemi yo mongwe le yo mongwe di tsenywa le go bolokwa lenaneong la BFAP.

4

Tlhamo ya GPS ye e dirišwago go tsea tsebišo ye e amago balemi e na le petri ye e sa felego ka pela le gona e ka swara tsebišo ye ntši (large memory).

bja tšhemmo, le seswantšho se se bontšhago kamanu ya tšhemmo le tikologo (*land relative to the area*). Ka moo re tsebago ga go na mananeo a

Tshwantšho ya 1: Mmepe wo o tšweleditšwego ka lenaneo la BFAP o bontšha tšhemmo ye nngwe le ye nngwe ya balemi ba bangwe tikologong ya Bergville.

mangwe a thušo ya balemi ao a akaretšago dintlha tša thutafase tša mohuta wo ka maloko ohle a ona.

Dithlamo (**Seswantšho sa 4**) di kgethilwe ka tlhokomelo malebana le dipharologantšo tše di nyakegago – di na le dipetri tše di sa felego ka pela le bokgoni bja go boloka tsebišo ka bontši. Mafelong a mantši moo mašemo a balemi ba a lego gona ga go na kgokaganyo le disatelite, ka fao moeletši o swanetše go phetha mošomo wo ka tlhamo ya gagwe ke moka a o romela lenaneong la BFAP ge a fihla lefelong leo kgokaganyo le satelite e lego ye botse.

Go feta fao dithlamo tše di breakantšwe ka moo moeletši a swanetšego go ba sebakeng se se sa fetego 10 metara go tloga tšhemong ye a nyakago go tšeа seswantšho sa yona – se se thibela gore seswantšho sa tšhemmo ya molemi yo mongwe se bolokwe ka leina la molemi yo e sego yena mong wa tšhemmo ye e swantšhitšwego. Dithlamo tše di dirišwa gape go kgobokanya tsebišo ya mohuta wo o bontšhwago dikarafong ka balemi – khuetšo ya morero wo ga e no ama totodijo fela.

Ka ge ba bantsi go balemi ba ba rutegile ganjane fela, ga ba kgone go hwetša mošomo – go diriša naga go hlola ditseno ke selo se nnoši seo ba se tsebago. Bontši bja balemi morerong wo bo sekamela botšofading – se gape se ra gore mekgwa ya go hlola ditseno yeo ba ka kgethago go yona ga se ye mmalwa. Go feta fao balemi ba ba

rekiša ditšweletšwa tše ntši tša bona moo gae – ka mokgwa wo ba tiša totodijo ya baagi ba bangwe ba felo fao.

Metšhene ya go fola

Balemi ba ba dirišanago le rena morerong wo, ba tlwaetše go tšweletša lehea le go le buna ka mokgwa wa segologolo le ge ka ba wa sekgle. Mehengl ye e fetilego ba be ba kgona go buna lehea ka diatla ka ge dipuno tša bona e be e le tše nnyane. Eupša, dipuno tša bona di kokotletše ka baka la go kaonafala ga mekgwa ya go tšweletša dibjalo le tirišo ya dinyakwapšalo, mme balemi ba ga ba sa kgone go buna lehea ka diatla ka baka la bontši bja lona.

Khamphani ye AfriCA Implements ya Bothaville e bopa motšhene wo monyane wa go fola wo o sepelago ka tisele. Re ile ra ba le mahlatse ra kgona go rekela balemi metšhene e se mekae ka tšehelete ye e abetšwego ke ba Silostrat ba Welkom le ba DST. Le ge go le bjalo, go sa nyakega ye mmalwa mme re leboga ba Santam Agri go menagane ka ge ba lefetše metšhene ye mengwe ye e selelago ya go fola.

Taodišwana ye e ngwadilwe ke Jane McPherson, Molaoi wa Lenaneothabollo la Balemi la Grain SA. Ge o nyaka tsebišo ya go feta ye, romela imeile go jane@grainsa.co.za.

Pula Imvula's Quote of the Month

Happiness does not come from doing easy work but from the afterglow of satisfaction that comes after the achievement of a difficult task that demanded our best.

~ Theodore Isaac Rubin

RE LEBELELA MORAGO GO LEKANYA TŠA NGWAGA WA 2017

Lenaneo la Grain SA la Tlhabollo ya Balemi le tumišwa nageng ka bophara bjalo ka taetšo ya tšwetšopele ye e atlegilego ya balemi nakong yeo mpshafatšo ya naga le phefeto e lego nnete ye e sa phemegego.

Lebakeng lona le go hlolegile mathata a ekonomi le a leago a a sa balegego le gona a makatšago malebana le temo mo gae le lefaseng ka bophara. Le ge go na le ditlhohlo le mathata a mmalwa ao a fetago a dipolotiki le a go fediša tlhokatoka ya mehleng ye e fetilego, badirišani ba temong ba kgopetšwe go kgatha tema ye bohlokwa popong ya Afrika-Borwa ye mpsha.

Grain SA, mokgatlo wa balemi wo o kgaogane-gole dipolitiki, o ile wa lemoga ka potlako gore temo e swanetše go fetolwa. Go feta fao e lemogile gore go bohlokwa go fetiša gore malebiša e be gore balemi bohole – go hlokomologa morafe, le bokgoni le bogolo bja polasa – ba swanetše go ba le lensu le tee le le kopantšwego le le emelago temo le go ahlaahla dinyakwa le ditlhohlo tše di hlakanetšego. Ka fao Khonkrese ya Grain SA e ile ya phetha go thea karolo ye Tlhabollo ya Balemi mokgatlong wo, yeo e bego e tlo nepiša tšwetšopele ya balemi. Lenaneo le le laotšwe ke Jane McPherson go tloga ka 2005 mme le šetše le tsene dipelong tša balemi ba mmalwa nageng ka bophara.

Maleba a rena e be e le go matlafatša balemelakgwebo ba baso le go tiiša totodijo ya malapa le ya setšhaba ka go thuša balemi go diriša naga le methopo ye e hwetšagalago ka bottalo. Nepišo ya rena ba sehlopha sa Tlhabollo ya Balemi ke go utolla mekgwa ye bohlokwa ya go tiiša kakanyo ya go thea temo ye e kopantšwego le gona e atlegilego, mola re nolofatša phetolo ye botse ye e swarelelago karolong ya tšweletšo ya mabele.

Ke maikešetšo a rena go thuša go matlafatša batho bao ba šomago temong le go nolofatša dibaka tše kaone tša go hlolela bao ba kgonago go diriša naga ditseno. Sehlopha sa rena se dula se nepiša batho bao re dirišanago nabo, maleba e le go thea phedišano ye botse le batšweletšamabele bao ba hlabologago.

Lenaneo la 1: Merero ya Trasete ya Lehea.

Merero

Tlhomo ya dihlophathuto le tirelo go tšona

Thutelo

Tsebišano: Pula Imvula

Thušo go balemi ba ba itšego

FROM SUBSISTENCE

TO COMMERCIAL

Ka go thuša balemi go diriša naga ye ba nago le yona, ntle le go lebelela bogolo bja yona, re tla kgona go 'gotetša' ekonomi ya dinagengpolosa ra kgola tsela ya go hlola dibaka tša ditlhabologo tše dingwe. Ka nako ye dibaka tša mošomo di hlaela kudu mme le ge lehlakoreng la tšweletšo ya mabele go sa nyakege diatla tše mmalwa go fetiša, go hlolega dibaka tše ntši dinagengpolosa ka baka la mešomo ya motheo ya temo.

Re holofela gore tlhabologo ye e swarelelago e theiwa ge molemi a hlangwa (matlafatšwa) go amogela boikarabelo bja go sepediša mešomo ya gagwe ka boyena. Ka moo go kgonegago balemi

ba swanetše go matlafatšwa gore ba itemele bakenk sa go lemelwa ke bakontraka. Go feta fao, moo go kgonegago, balemi ba swanetše go ba le ditlhamo tša bona gore ba se dule ba ikanya ditirelo tša ba bangwe.

Re diriša mekgwa ye e fapafapanego ya thuto go neelana melaetša ka tšweletšo ya sebjalebjale ya dibjalo, bohlokwa bja boarabelo le poloko ya bohlatsa (*record keeping*), le ge e ka ba kwešišo ye e tsenelelago ya ditheo tša taolo ya kgwebo. Se bohlokwa go rena balemi ke gore tekanyo ya katlego ke tšweletšo ye e kgonegago le gona e swarelelago ya dibjalo tše di hlolago poelo

William Matasane ke molemi wa kgau swi le Senekal yo a thabilego go ba leloko la Grain SA. O dumela gore o be a hlaela tsebo le bokgoni pele ga ge a dirišana le mokgatlo wo. Ka baka la Lenaneothabollo la Balemi le le phadišago, le tsebo ye a e humanego ka go tsena dikopano tša dihlophathuto le matšatši a balemi, tsebo ya gagwe ya tšweletšo ya lehea le sonoplomo, peakanyo ya methopo le taolo ya polasa, e godile go fetiša. Le ge go le bjalo, o re a k rata go ithuta go ya pele ka Safex le papatšo ya mabele gore a kgone go laola papatšo ya puno ya gagwe.

Mavis Hlatshwayo, Molemela boiphedišo wa Ngwaga wa 2017, o re: 'Ke leboga lenaneo le go menagane, gobane nageng ye, mo batho ba dimilione ba yago malaong ba swerwe ke tlala, nna ke kgona go tšweletša lehea le lekanego go fepa ba lapa la ka. Godimo ga fao ke kgona go rekiša pheteldi ya lona go itlholela ditseno.'

June Shongwe ke molemi seleteng sa Ehlanzeni mme o hlahlilwe ke Molaodi wa Selete, Jerry Mthombothi. June o re: 'Go tloga ge ke thoma go dirišana le ba Grain SA ka 2012, ke humane tsebo ye ntši mabapi le go lema ka mokgwa wo o nepagetšego le gona o tiišago botšweletši. Ke tsebišitšwe peu ya boleng bjo bobotse, ke bontšhitšwe ka moo go tšewago dišupommu go phetha tirišo ye e nepagetšego ya monontšha, ka laetšwa le go lekola pH ya mmu wa ka. Ke bontšhitšwe le dibolayangwang tše ke swanetšego go di diriša go laola mengwang.'

hektareng ye nngwe le ye nngwe, e sego palomoka ya dihktare tše di bjetswego, goba palomoka ya ditone tše di bunnwego.

Balaodi ba dilet

Rena ba Lenaneothabollo la Balemi re butše diofisi dileteng tše mmalwa, seo se re kgontšitšego go go thea tirišano le balemi le dikgwebo tše temo (agribusinesses). Go na le balaodi ba seswai ba dilet

bao ba thušago balemi, ba sepedišago dihlophathuto le gona ba eletšago balemi ba ba tšwetšego pele (advanced farmers) dileteng tše bohlokwa tša tšweletšo ya mabele mo Afrika-Borwa. Ofisi ye nngwe le ye nngwe e na le molaodi le moswariši wa gagwe. Ka kakaretšo molaodi yo mongwe le yo mongwe o sepela dikilometara tše e ka bago tše 4 000 ka kgwedi go etela balemi!

Balaodi ba seswai ba diletke ba ba latelago:

- Jerry Mthombothi – Nelspruit;
- Du Toit van der Westhuizen – Lichtenburg;
- Jurie Mentz – Louwsburg;
- Graeme Engelbrecht – Dundee;
- Johan Kriel – Ladybrand;
- Sinelizwi Fakade – Mthatha;
- Ian Househam le Luke Collier – Kokstad le Maclear; le
- Liana Stroebel – Paarl.

Ditirišano

Ntlha ye nngwe ye bohlokwa ya katlego ya rena ke togagano (**network**) ya ditirišano tše botse tše re di theilego. Re lemoga gore mošomo wa rena o amane thwi le thušo ya badirišani ba rena; re lemoga le mohola wa go kgokaganya molemi yo mongwe le yo mongwe le togagano ye e nabilego ya botsebitsebi, godimo ga thušo ye ba e fiwago ke ba Lenaneothabollo ya Balemi – togagano ye e tlo hola balemi dileteng tše bona le mola ba sa hlwe ba sa hloka thušo ya thabollo. Ke ka fao re amogelago ka phišego ditirišano tšeao maikemišetšo a tšona a dumelelanago le maleba a rena le gona di dumelago go tiiša tšwetšopele ya balemi.

Malebana le ditirišano...Grain SA e bile le mahlatse go thušwa ka tšelete ke mekgatlo ye mmalwa mengwageng ye e fetilego, ye e akaretšago Trasete ya Lehea, Trasete ya Dithoro tše Marega, Trasete ya Tšwetšopele ya Dipeu tše Oli le Proteine, Trasete ya Mabelethoro, AgriSETA, ARC, Kgoro ya Temo, Kagodikgwya le Boruahlapa (DAFF), Kgoro ya Tlhabollo ya Dinagapolasa le Mpshafatšo ya Naga (DRDLR) (go thuša balemi ka tšelete sefsa), le dikgoro tše dileteng tše DAFF le DRDLR. Ka thušo le boineelo bja mohuta wo re kgonthišitšwe tšwelopele (#MakeADifference).

Bathuši ba bohlokwa ba ba thekgilego ditiro tše rena ngwageng wa 2017 e be e le:

Trasete ye Lehea

Re dutše re leboga go menagane maikemišetšo a ponelopele a Babolokedi, gobane se se kgontšitše ba karolo ya Tlhabollo ya Balemi ya Grain SA go sepediša lenaneo le bohlokwa le le matlafatšago, leo le holago batšweletšamabele ba ba hlabolagago ba Afrika-Borwa.

Go tloga tlhomong ya Grain SA ka June 1999, tirišano gare ga ba Trasete ya Lehea le ba Lenaneothabollo la Balemi la Grain SA e tiišitše maikemišetšo a mmuso a go akgofisa phetholo ya temo. Tirišano ye:

- E tiišitše thuto ya balemi le kaonafatšo ya bokgoni.

- E nepišitše kgodišo ya tšweletšo lefelong la "unit area" ka go diriša mekgwa ye meka-onekaone ya sebjalebjale ya go lema.
- E godišitše kabelo ya balemi ba ba hlabolagago tšweletšong ya lehea la setšhaba, mme ka fao e thusitše kudu go tiiša totodijo ya naga.
- E tiišitše kamano le thušano gare ga balemi ba ba hlabolagago le togagano ye e nabilego ya bakgathatema le ba bangwe ba ba nago le kgahlego temong.

Bontši bja batšweletšamabele mo Afrika-Borwa ga se bja ba bja fihela maemo a bolemelakgwebo. Bontši ke balemelabophedišo bao ba tšweletšago lehea fela go fepa ba malapa a bona, mohlamingwe le go bapatsa pheledi ye nnyane. Ka baka la dintlhla tše di fapafapanego ga se ba ba ba kgona go buna lehea leo le kgonegago godimo ga hektare.

Balemi ba bangwe ba tšweletša mabele ka bontšinyana, eupša le bona go fihla gonabjale ga se ba kgona go buna ao a kgonegago godimo ga hektare. Le ge e ka ba ka baka la go hloka dinyakwapšalo tše boleng bjo bobotse, mabaka a mangwe ke tlhelo ya tsebo le bokgoni malebana le mekgwa ya sebjalebjale ya tšweletšo, le ge e ka ba tlhoko ya kwešišo ya taolo ya kgwebo le bokgoni bja papatšo. Tsebo le bokgoni bja mohuta wo ke dintlhla tše di amanago thwi le dipuno tše di tšweletšwago; go feta fao di ama le maatla le tshwarelelo ya dikgwebitemo, e ka ba tše bolemelabophedišo, boleminyane goba bolemelakgwebo.

Mo Afrika-Borwa go na balemi ba bantši ba baso ba ba hlabolagago, bao ba tšweletšago lehea e le balemelabophedišo le baleminyane, le ge e le balemelakgwebo ba ba dirišago mekgwa ya sebjalebjale. Maleba a Lenaneothabollo la Balemi la Grain SA ke go hlama balemi ka bokgoni, thuto le boeletši gore ba tšweletše puno ye kgolo ye e kgonegago hektareng ye nngwe le ye nngwe ye ba e bjalo, le go dira bjalo ka go hlkomologa mokgwa wo ba humanego naga ye ba e dirišago, le ge e le bogolo bja bolemi bja bona.

Go a thabiša go bona balemi ba tseba tše ba swanetšego go di dira le go di dira ka nako ya maleba ka baka la go matlafatšwa ke tsebo ye mpsha ye ba e dirišago. Mafelelong ka moka ga bona ba lemoga gore maitekelo a bona a go diriša tsebo ye mpsha ye a hlola dipuno tše kaone. Ka baka la mošomo wo o dirwago ke ba lenaneo le, balemi ba diketekete ba ba hlabolagago mo Afrika-Borwa ba šetše ba holwa ke go phetha dilo tše di lebanego ka nako le gona ka mokgwa wa maleba.

Trasete ya Dithoro tše Marega

Lenaneothabollo la Balemi la Grain SA la Kapa-Bodikela le Kapa-Borwa le laolwa ke Moh Jane McPherson, Molaodi: Tlhabollo ya Balemi, mme le phethwa ke Moh Liana Stroebel ka thušo ya moswariši, Hailey Ehrenreich. Ba šoma ofising ya selete ya Grain SA ye e lego toropong ya Paarl. Boikarabelo bja ofisi ye ya tlhabollo ke go lomaganya dihlophathuto tšohle le ge e le matšatši ohle a balemi ao a swarwago seleteng seo. Boikarabelo bjo bongwe bjo bohlokwa bja badiredi ba ofisi ye

Re lebelela morago go lekanya tša ngwaga wa 2017

ke go šutiša tsebišo ye e amago kudu tšweletšo ya korong le go hlaola maano a go kaonafatša bokgoni bjo bo ka matlafatšago balemi go ya pele.

Merero ya go hlabolla bolemi seleteng sa Kapa-Bodikela le Kapa-Borwa e tšwela pele go direla balemi ka mahlahla ka go ba hlama ka bokgoni, togagano (*networking*), botsebi bjo bo amago korong thwi le thušo ya go tšwetša pele tšweletšo ya korong, maleba a magolo e le go thuša balemi go fetoga balemelakgwebo.

Ba Grain SA ba holofela gore malebiša a lebakatele a tla phethagatšwa ka go kaonafatša bokgoni le go hlama (matlafatša) balemi ba bhabologago le badiredi ba polaseng mafelong ao korong e tšweletšwago gona. Ba lebeletše go phethagatša se ka mekgwa ye e fapanego ya kgokaganyi le ka go phatlalatša tsebišo ka ga intasteri ya korong ka Pula Imvula mafelong ao temo e habologago, le ka go tiša kamano gare ga balemi le bakgathatema ba bangwe temong.

Tšelete ye e dumelatšwego ke Trasete ya Dithoro tša Marega ngwageng wa matlotlo wa 2017, ga e akaretše thušothwi mabapi le ditshenyegelo tše di amago tshepedišo ya ofisi ya selete ya Paarl le badiredi ba yona. Go feta fao thušo ye ga e sa akaretša tefelo ya ditshenyegelo mabapi le ditiro tše bohlokwa, e lego maeto a badiredi ba Grain SA a go etela dipolasa ka e tee ka e tee (*one-on-one farm visits*) goba mahlahla a kakaretšo a dihlophathuto. Se se ra gore tšelete ya Trasete ya Dithoro tša Marega e dirišetšwa tše di latelago fela: **Matšatši a Balemi, lenaneo la Molemi wa Ngwaga, Dithuto le dinyakwa tša tšona**, le tsebišano (kominikasi) ka kgatišobaka ye **Pula Imvula**.

Trasete ya Tšwetšopele ya Dipeu tša Oli le Proteine

Re holofela gore dibjalo tše di tšwetšwago pele ke Trasete ye, go swana le sonoplomo, dinawasya, kanola le matokomane, di kgatha tema ye bohlokwa maboong a tšweletšo ya balemi bao ba dirišanago le rena, ge eba di akaretša lenaneong la photošopšalo, goba di thuša go kaonafatša boitekanelo bja mmu, goba di bjälwa go tiša totodijo ya lapa, ga go na taba.

Balemi ba bantši ba gapeletšwa go akanya dibjalo tše dingwe ka ge thekišo ya lehea e fokola, seo seo se dirago gore tšweletšo ya lehea go ya pele e se kgahliše. Re swanetše go kgonthiša gore thutelo ya mekgwa ya tšweletšo, maano a tšutušo ya tsebo, le boeletši bo dula bo le gona go hola balemi sehleleng sohle.

Go kgontšha se, OPOT e thušitše go lefela dithuto tše mmalwa e lego.

Pula Imvula

OPOT e lefela matlakala a mane a kgatišo ya **Pula Imvula** ya dikgwedi tša Oktoboro, Janaware, Aprele le Julae. Ditaodišwana di ngwalwa ke banyakišiši

Lenaneo la 2: Balemi ba ba thušwago ke Trasete ya Lehea ka tšelete.

Diofisi tše di latelago di amogetše tšelete go Trasete ya Lehea go thuša dihlophathuto:

	Dundee	Kokstad	Maclear	Nelspruit
Balemelabophidišo	1 961	1 722	1 052	1 293
Baleminyane	15	14	18	45
Balemi ba ba nago le bokgoni bja go ba balemelakgwebo	1	1	2	1
Balemelakgwebo ba Mohlamofsa	4	3	2	0

Ie balemi ba boitemogelo mme di ama thwi balemi ba ba hlabologago. Le ge ditirelo tša phetolelo di sepelelana le ditshenyegelo, tšona di na le mohola ka ge tsebišo ye e phatlalatšwago e na le maatla le gona e fihlela babadi ba bantši ka ge e hlagišwa ka maleme a mangwe a rena a tlhago.

Monsanto

Lenyaga ba Monsanto ba thušitše kudu go lefela ditshenyegelo tša go sepediša diofisi tša rena tša selete tša mafelong a Lichtenburg, Louwsburg, Ladybrand, Mthatha le Kokstad. Go feta fao ba thušitše ka go se timane go thea ditema tša maitekelo tše di bjetšwego go ya ka merero ye e fapanego nageng ka bophara.

Ba Monsanto ba thušitše gape go lefela **Matšatši a Balemi** seleteng sa Ladybrand. Balemi ba tsena dikopano tše ka bontši mme ba ithuta tša mohola ka tsebišo ye e hlagišwago. Go feta fao ba diriša sebaka se go tiša kamano ya bona le barekiši ba dinyakwapšalo le baemedi ba dikgwebo tša temo (*agribusiness*). Ke sebaka se sebotse kudu sa go tsebiša balemi ditšweletšwa tše mpsha le dilo tše mpsha tše di kgonegago.

Taba ye e turnišegago ke gore kopano ye e bego e rulagantšwe lefelong la Fouriesburg, e be e le Letšatši la Balemi la bolesome leo le swerwego polaseng ya Mna Jaco Breytenbach, yo e lego Leloko la Lekgotla la Grain SA, ka tirišano ya Monsanto. Gape Monsanto e dirišane le Grain SA go lefela legoro le lefsa la phadišano ya Molemi wa Ngwaga, e lego la **Molemi wa Ngwaga yo a nago le Bokgoni bja go fetoga Molemelakgwebo**, moo mofenyi e bego e le Paul Mvelekweni Malindi wa Edenville.

Afgri

Afgri e thušitše ka mo go fanago go lefela ditshenyegelo tša go sepediša diofisi tša selete tša Louwsburg, Dundee le Ladybrand. Afgri gape e thušitše go lefela Matšatši a mangwe a Balemi. Afgri e reka lehea la baleminyane ka go rata mme e kgathile tema Matšatšing a Balemi moo ditshenyegelo tša papatšo le poloko, le ge e le popego ya dithekiso e hlalošeditšwego balemi.

Pannar

Ngwageng wa matlotlo wa 2017 Pannar e thušitše ka tefelo ya **ditshenyegelo tša tshepedišo** ya

ofisi ya rena ya Maclear, yeo badiredi ba yona ba eletšago kudu balemelabophidišo le baleminyane. Kgongo ya bolemi tikologong ye ke ye kgolo, le ge naga e sa dirišwe ka bottalo mme mafelo a magolo a letše fela a sa lengwe.

Pannar e thuša gape ka go se timane go bjala **ditema tša maitekelo** nageng ka bophara, mme e thekgile le tlhagišo ya **Matšatši a Balemi**. Go bohlokwa go ela hloko gore ditema tša maitekelo di bjälwa ka go nepiša balemi, ka fao mekgwa ye e dirišwago ke balemi ke yona e dirišwago peakanyong, pšalong le tlhokomeleng ya dibjalo. Maleba ke go bontšha balemi tše ba ka di kgonago ka tše ba nago le tšona, ka go diriša mekgwa ye mekaonekaone ya go lema.

Grain SA

Go latela phetho ya Khonkrese ya go kgonthiša tlhabollo ye e sa kgaotšego ya balemi mafelong a bohlokwa a tšweletšo ya mabele, Grain SA e abetše tšelete ya go lefela ditshenyegelo tša tshepedišo ya diofisi tša rena tša Paarl le Lichtenburg.

Banei ba bangwe ba bohlokwa bao ba thušago go lefela ditshenyegelo tša tshepedišo ya Diofisi tša Selete ke:

- Sasol Base Chemicals**

- Silostrat**

Dikhamphani tše di holofela gore tlhabollo ye e swarelelago ya temo nageng ye e bohlokwa go fetiša. Ka fao di ineetše go phethagatša phapano (phetogo) temong ya Afrika-Borwa ka go dirišana le ba Lenaneotlhabollo la Balemi la Grain SA.

Sekhwama sa Mešomo – Go tloga go boiphedišo go ya go botlao

Sekhwama sa Mešomo (*Jobs Fund*) ke morero wo o šimolotšwego ke Sešegotlotlo sa Setšhaba (*National Treasury*). Morero wo o sepedišwa ke ba Lenaneotlhabollo la Balemi la Grain SA mme o theilwe motheong wo 1:1, se se rago gore Sekhwama sa Mešomo se abela tšelete ye e lekanago le yeo e abetšwego ke badirišani ba bangwe. Karolo ya ‘modirišani’ e bopša ke kabelo ya balemi ye e hlakanywago le mohola wa kheše malebana le phokoletšo ye ba e fiwago ke barekiši ba intasteri, ke moka Sekhwama sa Mešomo se abela tšelete ye e

Tsebišano ya Tšweletšo ya Dinawasoya

Profense	Ofisi	Mofahloši	Palo ya baithuti
Freistata	Ladybrand	Fanie Pienaar	24
Leboa-Bodikela	Lichtenburg	Boebie van Rensburg	19
KwaZulu-Natala	Louwsburg	Paul Wiggill	18
Mpumalanga	Louwsburg	Paul Wiggill	14
KwaZulu-Natala	Dundee	Gareth Alcock	25
Kapa-Bohlabela	Kokstad	Eric Wiggill	23
KwaZulu-Natala	Dundee	Chris de Jager	26
KwaZulu-Natala	Dundee	Paul Wiggill	25
Mpumalanga	Louwsburg	Paul Wiggill	15
KwaZulu-Natala	Dundee	Gareth Alcock	15
Kapa-Bohlabela	Kokstad	Eric Wiggill	26
Kapa-Bohlabela	Mthatha	Sarel Pretorius	24
KwaZulu-Natala	Dundee	Paul Wiggill	19
Kapa-Bohlabela	Mthatha	Eric Wiggill	16
KwaZulu-Natala	Dundee	Gareth Alcock	25
Mpumalanga	Louwsburg	Chris de Jager	16
KwaZulu-Natala	Dundee	Paul Wiggill	25

Tsebišano ya Tšweletšo ya Matokomane

KwaZulu-Natala	Dundee	Gareth Alcock	10
Mpumalanga	Louwsburg	Chris de Jager	15
Leboa-Bodikela	Lichtenburg	Danie van den Berg	16
Mpumalanga	Nelspruit	Shadrack Mabuza	22
Mpumalanga	Nelspruit	Gawie Alberts	24
Mpumalanga	Louwsburg	Gareth Alcock	18
Mpumalanga	Nelspruit	Gawie Alberts	22
KwaZulu-Natala	Dundee	Chris de Jager	12

Tsebišano ya Tšweletšo ya Sonoplomo

Leboa-Bodikela	Lichtenburg	Boebie van Rensburg	13
Tšweletšo ya Kanola			
Kapa-Bodikela	Paarl	Chris Cumming	6
Kapa-Bodikela	Paarl	Chris Cumming	7

Boebie van Rensburg o rutile thuto ye kgauswi le Brits mme o begile gore balemi ba kganyoga tsebišo ye nngwe gape. 'Balemi ba mo ba na le tsebo ye botse ka tšweletšo ya sonoplomo. Sehleng se se fetilego pula e nele ka go lekana tikologong ye mme ba bangwe go bona ba begile dipuno tše di fihletšego tone le seripa (1,5 tone) godimo ga hektare. Ba fišega go tsena dithuto tše dingwe gape mme ba ka rata thuto ka tlhokomelo ya trekere.'

Ri Molefe: 'Thuto ye e re fahlotše gabotse kudu.'

Uhuru Zikala: 'Re a go leboga ka ge o nolofaditše direrwa tše di ka bego di raragane.'

P Molefe: 'Thuto ye e nthušitše ruri mme ke humane tsebo ye e fetišago.'

LB Dlamini: 'Thuto ye e re fahlotše le gona ke ya tirišo.'

Gareth Alcock o rutile thuto ye nngwe kgauswi le Mtshezi (seleteng sa Estcourt) mme a bega bjalo.

'Baithuti ba boletše tse di kgahlišago malebana le thuto ye ka go bega gore tsebo ye ba e humanego ka yona e tla lekana go ba kgontsha go leka go bjala matokomane. Baithuti ba mmalwanyana ba bonišitše ba kgahlego malebana le go bjala matokomane sehleng se, mme ba kgopetše le dintilha tše kgokaganyo tše barekiši ba peu ya matokomane.'

Fanie Pienaar o rutile thuto ye nngwe kgauswi le Welkom, mme o tumišitšwe ka moo a e hlagišitšego le ka moo a kgontšitšego mongwe le mongwe go e kwešiša gabonolo.

J Moki o ile a re: 'Teori e hlagišitšwe ka mokgwa wo bonolo le gona ka moo go kwešišegago. Ešitago le motho yo a sa ithutego temo o be a kgona go kwešiša dikgopololo gabonolo. Teori e hlagišitšwe ka mantšu a bonolo mme dikgopololo tše go fapafapana di hlahošitšwe gabotse. Dikgato tše motheo tše go swana le mmu le peakanyo ya tšhemmo ye e tlogo bjwalwa di hlahošitšwe gabotse, mme motho o ile a kgona go hlaola mmu le ngwang. Mofahloši o tseba serutwa sa gagwe ka go tsenelela. Mokgwa wa gagwe wa go ruta o a tumišega. O kgona go laetša ka moo teori e fetolwago tirišo. O hlahošitše serutwa gore se kwešišege gabonolo ruri. Mehlala ye a e filego e be e le ye bonolo mme ka kgontha e tsene dipelong tše bao a ba rutilego.'

M Tseletsela: 'Nna ka sebele ke bona gore re ithutile dilo tše ntši ka thuto ye mme go ka ratega ge mohlamongwe mofahloši Thabo goba moemedi wa Grain SA a ka re etela mongwe le mongwe dipolasengtirišano (co-operative farms) tše rena. Go ka thuša ge ba ka bona maemo a dipolaseng tše rena, go swana le mehuta ya mmu le ge eba mabu a rena a swanelala tšweletšo ya dinawasoya.'

Dipego tše balemi di bontša gore ba hweditše thuto ye e le ye e fahlošago le gona e holago.

Elroy Michaels: 'Ke nyaka go no re thuto ye go nna e be e le ye e attelego. E tloga e nthabišitše ruri mme go e tsena e be e le sebaka se se kgethi-lwego. Ge go hlagišwa thuto ye nngwe gape nka thabela go e tsena ruri.'

Daniel Arends: 'E be e le boitemogelo bjo bo makatšago go ithutela ka kanola, mme nka rata go ithutela pele. Ke leboga thuto ya lena. Ke kgahlišago gape ke boitemogelo bja thutotirišo ya go hlahloba mašemo.'

Danie van den Berg o rutile thuto ye nngwe lefelong la Makwassie.

Ananlise Ntwagoe: 'Thuto ye e sepetše gabotse kudu. Ke ithutile dilo tše ntši ka matokomane. Mna Danie o hlahošitše dikgopololo ka moo go kwa-galago. Ke kwešište mantšu a gagwe gabotse kudu.'

Bartus Maerman: 'Teori e re fahlotše runi.'

Re lebelela morago go lekanya tša ngwaga wa 2017

Iekanago le palo ye. Morero wa gonabjale ke wa mengwaga ye mene mme re kgona go kgatha tema go wona ka baka la:

a) **Tirišano ya baemedi**

- Monsanto e dumeletše phokoletšo malebana le peu ya mohuta wa "stacked gene seed" le Roundup;
- Syngenta e fokoeditše balemi thekišo ya dibolayangwang le meupakhukhu;
- Kynoch e dumeletše phokoletšo mabapi le metswako ya pšalo (*planting mixtures*) le monontšha wa ka godimo;
- SA Lime & Gypsum e dumeletše molemi yo mongwe le yo mongwe phokoletšo malebana le tone e tee ya kalaka;
- Sasol Trust e abetše kheše ya go lefela ditshenyegelo malebana le dinyakwapšalo; le
- Kgoro ya Tlhabollo ya Dinagapolasa le Mpshafatšo ya Naga (DRDLR), go ya ka lenaneo la yona la REID, e abetše kheše ya go lefela dinyakwapšalo le gona e thušitše ka bomotšhene.

b) **Kabelo ya balemi**

Balemi bohole le bona ba swantše go ntšha kabelo ya bona yeo e golago ngwaga le ngwaga lebakeng la mengwaga ye mene, ke go re 25%, 40%, 60%, 80%, ke moka ka ngwaga wa bohlano ba lefela ditshenyegelo ka botlalo (100%). Re tshepa gore ka mokgwa wo ba tla kgona go itlhama ka bokgoni le botsebi lebakeng la mengwga ye mehlano gore ba tle ba kgone go tšwela pele ka boikemelo le kgotlelelo.

Sehleng sa 2016/2017 re be re dirišana le balemi ba 2 905 bao ba bego ba lemago naga ya dihektare tše 4 317. Morero wo o be o amile balaodi ba selete gammogo le baeletši ba bangwe ba 26 bao ba bego ba thuša balemi. Dibjalo tše di tšweleditšwego ke balemi ba di ile tša kgahlisa kudu – ba bantši ba bunne ditone tša go feta tše 5/hektare, mme ba bangwe ebile ba bunne ditone tše 9/hektare. Sehleng se sefsa go tlo ba balemi ba e ka bago ba 4 000 bao ba lemago naga ye e fetago dihektare tše 5 000.

Kgoro ya Saense le Theknolotši (DST)

Kgoro ye e thušitše ka moo go bonagalago malebana le Lenaneotlhabollo la Balemi ngwageng wo o fetilego. Tefelo ya thuto e re kgontšhitše go hlagiša dithuto tše 95 ka 'Mycotoxins – Poloko ya Lehea ye e se nago le kotsi'. Tsebišo ye e ama kudu balemi bao ba bolokago mabele a bona ao a lewago ke batho le diruiwa.

Kgoro ye e neetše le tšhelete ya go reka metšhene ya go fola ye e dirišwago ke ba dihlophathuto tše dingwe. Go feta fao e hlagišitše 'Diroto tša Mafela' (*Cob Cages*) tše di dirišwago ke balemi ba Sekhwama sa Mešomo bao dipuno tša bona di godilego ka moo ba ilego ba hlaela polokelo ya go lekana.

Santam Agri

Santam Agri ka botho e ile ya fa tšhelete ya go gatiša mešupatsela ya baithuti ba ba tsenego thuto ya 'Mycotoxins – Poloko ya Lehea ye e se nago le kotsi' ya Kgoro ya Saense le Theknolotši, gore balemi ba be le puku ye ba ka ikgakollago ka yona mabapi le serutwa se bohlokwa se ka moso.

Morero wa Sekhwama sa Mešomo o ile wa nyaka kgobokanyo ya data le theo ya ditselatsebišo (*information systems*). Santam Agri ka botho e lefetše ditlhamo tša sebjalebjale tša GPS tše baeletši ba Sekhwama sa Mešomo ba di dirišitše go petha mošomo wo.

Go feta fao ba Santam Agri ba thušitše go reka metšhene ya go fola ye e ilego ya thoma go nyakega ka baka la mekgwa ya tšweletšo ye e kaonafaditšwego le dipuno tše di kokotletšego go feta ka moo balemi ba ba bantši ba Sekhwama sa Mešomo ba kilego ba bona nakong ye e fetilego.

Kgoro ya Tlhabollo ya Dinagapolasa le Mpshafatšo ya Naga – Lenaneo la Thušo sefsa ka Tšhelete le Tlhabollo profenseng ya Freistata

Morero wo o laolwa ke Johan Kriel yo a šomago Ofising ya Selete ya Ladybrand mme o nepiša matlafatšo (*capacity development*), ke go re tiišo ya thuto le bokgoni le ge e le tlhabollo ya infrastruktšha le tshepedišo. Maleba a morero wo ke go tšwetša pele dipolasa tše di abetšwego go ya ka lenaneo la mmušo la mpshafatšo ya naga le kabelo sefsa ya naga. Ngwageng wo wa matlotlo Grain SA e bile le mahlatse go kgona go thuša **balemi ba 17** go humana tšhelete sefsa ka lenaneo le.

Dihlophathuto

Dihlophathuto ke moko wa Lenaneotlhabollo la Balemi la Grain SA. Ke mo dikopanong tše re gahlanago le balemi, ke mo re tsebišwago mabaka le ditlhohlo tše di ba lebanego le gona ke mo re theago dikamano tša potego le bona. Gape ke mo re kgonago go bopa togagano (*networking*) ye e tilego le bona.

Ka go ba gona dikopanong tše ka mehla le go theeleška ka šedi, go tshwa lentšu la keletšo le go neelanphišego mabapi le tirišo ye botse ya seo ba nago le sona le gona go se diriša ka kgotlelelo ka moo go kgonegago, re bontšhitše balemi gore thušo ya rena e a botega.

Dikopano di a fapafapano le gona di a kgahlisa. Tše dingwe di swarwa ka phapošing moo re dirišago di-DVD le ditaetšo tša PowerPoint go ba tutuetša. Tše dingwe di swarwa ka ntle mašemong moo bahlankedba rena ba tlhabollo gammogo le baeletši ba rutago balemi ka mokgwa wa tirišo, ke go re ka go laetša le go lokiša. Ke ka tsela ye balemi ba lemogilego gore re a ba hlokomela mme re a botega!

Thušo ya balemi ba ba tšwetšego pele

Mo Afrika-Borwa go na le balemelakgwebo bao ba tšwetšego pele go feta ba bantši lefaseng. Go na le phapano ye kgolo gare ga bona le balemi ba Grain SA ba Mohlamofsa bao ba tšweletšago lehea la ditone tše 250 nageng ya bona. Balemi ba ba bjala hektare ye nngwe le ye nngwe go tšweletša puno ye kgolo ye e kgonegago ka mokgwa wa seka bolemelakgwebo (*semi-commercial scale*).

Neneteng balemi ba Mohlamofsa ba tšwetše pele go feta fao ba ka holwago ke thušo ye e hlagišwago maemong a Sehlophathuto (tsebišo, thutelo le taetšo). Le ge go le bjalo, nnete ke gore balemi ba ba tšwelago pele ba, ga se ba ba fihla fao ba ka ikemelago, mme e ka ba botlaela go ba tlogela tseleng gore ba leke go phologa ka bobona. Re lemogile gore le ge ba tšwela pele ka moo go tshepišago, balemi ba ga se ba tšo ba fihla maemong a bolemelakgwebo moo ba ka tlogelwago go itaola.

Maleba a magolo a morero wo ke:

- Go thekga balemi ba ba itlhaotšego lenaneong la dihlophathuto ka go bea bahlnkedibaеletši go ba thuša thwi (*intensive one-on-one support*) malebana le peakanyo ya tšweletšo, taolo, kgopelo ya tšhelete, go ngwala dipego, bjaboljalo.
- Morago ga ngwaga ba swanetše go kgona go tšwela pele ka bobona bjalo ka balemelakgwebo, ba no fela ba eletšwa ke baeletši ka mogala/selefoune.
- Sehlopha se sefsa sa balemi se hlaolwa ngwaga le ngwaga mme ba thušwa ka mokgwa wo. Ge molemi a lema hektare ye nngwe le ye nngwe go ya ka maemo a bolemelakgwebo le gona a tšweletša ditone tše di fetago tše 250 ka ngwaga, o tla hlatlošetšwa legorong la bolemelakgwebo mme a 'gafe-iwa' balemelakgwebo ba tikologo yeo.
- Tshepetšo ye e thuša ka potlako go godiša palo ya balemelakgwebo ba baso.

Pula Imvula

Tema ye bohlokwa ye e kgathwago ke kgatišo ya ditaba (*print media*) e letše go bokgoni bja yona bja go hlagiša tsebišo ye e lebanego ka nako, ka pela le gona ka moo go kgontšhago. Kgatišobaka e na le mohola wo mogolo malebana le go tsebiša dikgopolole mekgwa ye mefsa le go šutiša dikakanyo tše di amago taolo ya kgwebo, peakanyo le tekanyetšo.

Le ge radio le thelebišene le tšona di na le mohola mabapi le tšutušo ya tsebo, kgatišobaka ye e swarwago ka diatla e ka balwa leboeleta le gona e ka neelanwa le go fetišetšwa go balemi ba bangwe. Lenaneong la Grain SA la Tlhabollo ya Balemi kgatišobaka ye Pula Imvula ke sedirišwa seo se dirišwago ke badiredi le baeletši ba rena. Diteng tša kgatišobaka ye gantsi di ahlaahlwa dikopanong tša dihlophathuto, ka fao e fetoga thušathuto. Go feta fao balemi gantsi ba goroga dikopanong ba

swere kgatišobaka ye mme ba botšiša dipotšišo ka taodišwana ye ba e badilego.

Dipoledišano tše di tsošwago di hlolela bohole bao ba lego gona sebaka sa thuto. Kgatišobaka ye e swanelo batheeletši mme e hlagiša melaetša ye mekopana ye e fegeletšwago ke diswantšho tše di tišago kwešišo.

Pula Imvula ya mebalabala ye e gatišwago ka maleme a a šupago, e lego Seisimane, Seafrikanse, Sesotho, Setswana, Sethosa, Sesotho sa Leboa le Sezulu, e phatlalatšwa nageng ka bophara mme e balwa ke babadi ba 21 220. Ya Seisimane ebole ke kgatišo ya kgwebo ye e fetago tše maleme a mangwe. Kgatišo ya Pula Imvula e lefelwa ke baemedi ka tsela ye:

- Trasete ya Lehea: Kgwedi le kgwedi – matlakala a seswai.
- Trasete ya Tšwetšopele ya Dipeu tše Oli le Proteine: Ka kotara – matlakala a mane.
- Trasete ya Dithoro tše Marega: Ka kotara – matlakala a mane.
- Baemedi ba kgwebo: Kgatišo ye e koto-

lošitšwego ya Seisimane: Kgwedi le kgwedi – matlakala a seswai.

Dithuto

Dithuto tše go fapafapana di rutwa ntle le tefo ke sehlopha sa Grain SA sa Tlhabollo ya Balemi. Se se kgontšhwla ke tšelete ye e abelwago ka go se timane ke ditrasete tše AgriSETA, Trasete ya Lehea, Trasete ya Dithoro tše Marega le Ditrasete tše Dipeu tše Oli, le ge e le bakgathatema ba bangwe.

Lenaneo la dithuto le lomaganywa ke Dr Willie Kotzé; yena le balaodi ba dilete ba hlaola dithuto tše di swanelago balemi ba sehlophathuto se se itšego. Dithuto tše rena di ama direrwa tše go fapafapana mme di hlamilwe go ruta teori le tirišo ya yona. Thuto ye nngwe le ye nngwe e tšeа beke mme di lefelwa ke badirišani ba mmalwa ba rena.

Dithuto di rutwa ka maleme a balemi mme di hlamilwe go ba hola semeetseng malebana le dikgwebotemo tše bona, tsebo ya taolo ya bošomelo, le bokgoni bja go tšweletša dibjalo. Ka go boledišana le rena ka tekanelo balemi ba re

holofetša ka kgotlelelo gore re ba hlama ka tsebo le gona re ba matlafatša ka mokgwa wo o ba holago.

Twitter

Ka 2017 re thomile go diriša Twitter ka go bula akhaonto ya rena ya Lenaneotlhabollo la Balemi: **Grain SA Farmer Dev**. Re diriša: @gsafarmerdev (Twitter handle). Molaetša wa rena (pinned tweet) o hlalošwa ka video ye kopana ye e bolelago ka lenaneo la rena. Ge o ka rata go tseba tšwelopele ya sehlopha sa rena o laletšwa go tsena akhaonto ya rena ya Twitter, yeo beke le beke e begago mabalankwe a tšweletšo ya mabele le ditiragalo tše tšwelopele nageng ka bophara. Re ka thaba go kopana le balemi ba mmalwa felong fao le go neelana ditaba tše mpshampsha le lena ka tsela ye!

Athikele e e kwadilwe ke Jenny Mathews, mokwadi wa Pula Imvula. Fa o tlhoka kitso gape, o ka romela emeile go jenjommat@gmail.com.

Ditetelo malebana le lehea sehleng se sefsa

Ke mokgwa wo mobotse go lebelela morago go lekanya dithuto tše re ithutilego tšona mengwageng ye e fetilego le go di diriša go akanya tše di ka letelwago ngwageng wo mofsa wo o thomago. Ge re lebelela tšweletšo ngwageng wo o fetilego re ka re ngwaga wa papatšo wa 2017/2018 e be e le wo mobotse ntle le pelaelo.

Puno ya lehea e be e le ye kgolo go feta ye e kilego ya ba gona (*record harvest*) mme e ile ya ahlahlwa lefaseng ka bophara. Le ge go bile bjalo, tšweletšo ye ya godimo e ile ya gahlanetšwa ke ditlhohlo. Le ge puno ya lehea mo Afrika-Borwa e be e le ditone tše dimilione tše 16, kišontle e be e sa hlaela tetelo ya kgwebo, ka fao thekišo ya lehea e ile ya gatelelwa ke phepo ye kgolo ya lona.

Ngwageng wa papatšo wa 2017/2018 Afrika-Borwa e be e na le palomoka ya ditone tše 4,8 milione tše lehea leo le bego le loketše kišontle – se se ra gore naga ya rena e be e ka kgona kišontle ya ditone tše di fetago tše 4 milione tše di bego di nyakega ka ntle.

Go fihla ka Desemere 2017 palomoka ya kišontle ya lehea e be e le ditone tše 1,7 milione fela, yeo e bego e hlaela tetelo ka moo go bonagalago. Ka 8 Desemere 2017 kišontle ya lehea le lešweu e be e fihletše ditone tše

540 097, mola ya lehea le lesehla e be e le ditone tše 1,2 milione. Tlhatlogo ya kišontle ya lehea le lesehla e hlotšwe kudu ke nyako ya lona dinageng tše Bohlabela, kudu Japane, Taiwane le Korea-Borwa, tše di le rekago go tšweletša furu ya diruiwa. Le ge nyako ya lehea e be e le ye kaone ka kakaretšo, kudu go tšwa dinageng tše Bohlabela (*deep-sea countries*), go bonala gore Afrika-Borwa e ka se kgone go phethagatša kišontle ya palomoka ya ditone tše 4,8 milione.

Bothata bjo bongwe bjo bo lebanego naga ye ke phahlo ye kgolo ya lehea (*high ending stocks*) yeo e hlwago kudu ke kišontle ya fase. Lehea le le sa rekišwego ka ntle le hlola pheledi ye kgolo ka kakaretšo, seo se gatelelago dithekišo tše mo gae. Go letetšwe gore pheledi ya lehea e ka feta ditone tše 4 milione, tekanyo ya 65% e tlogo ba lehea le lešweu.

Sehla se sefsa

Go ya ka Komiti ya Tekanyetšo ya Dipuno, tšweletšo ya lehea sehleng se sefsa (2018/2019) e ka theoga ka 6%. Ka fao ga go makatše ge go letetšwe gore lefelo le le bjaliwago lehea le lešweu le ka fokotšega ka 15%, mola pšalo ya lehea le lesehla e letetšwe go hlatloga ka 8,2% ge e bapišwa le ya sehla se

se fetilego. Lebaka ke nyako ye e hlatlogilego ya lehea le lesehla ye e bonalago, leo le ka bapatšwago mmarakeng ya furu mo gae le mošola.

Go tloga ge thekišo ya lehea e gatelelwa, lehea le lešweu ga le sa kgahliša, gape ka baka la poelo ya fase ye e le hlolago, le kišontle ya lona ye e fokolago. Balemi ba ba thomago go šikologa tšweletšo ya lehea le lešweu, ba ka akanya go bjala dibjalo tše dingwe tše di hlolago poelo ye kaone, go swana le dinawasoya. Go feta fao bottlalo bja phahlo ya lehea mmarakeng bo ka fokotšwa ka tsela ye.

Nneteng se re se bonago ke gore sehla se se fetilego se ama ditetelo malebana le sehla se sefsa kudu. Ka fao go bohlokwa go eladišupo tše sehla se se fetilego hloko go kgona go akanya tše mmaraka o ka di letelago sehleng se sefsa.

Taodišwana ye e ngwadilwe ke Michelle Mokone, Motsebaekonomi wa Temo: Grain SA. Ge o nyaka tsebišo ya go feta ye romela imeile go Michelle@grainsa.co.za.

DIBJALOTLAETŠO

- fokotša kgonagalokotsi o godiše tšweletšo

Re phela tikologong yeo temo, ekonomi le kIMATE e dulago e fetoga ka go se kgaotše. Phetogo ya kIMATE ya mo gae yeo e lemogilwego mafelong a mmalwa, e laolwa kudu ke themperetša ya lewatle dikilometara tše diketekete go tloga mo.

Se gape se hlolwa ke enetši ye e tšweletšwago ke letšatši, ye e fetogago le gona e ka bago ye kgolokgolo. Enetši ye e ruthetša mawatle (*oceans*) a mangwe ke moka bošidi bja atmosfere bo a kokotlēla. Sephetho sa phetogo ye ya kIMATE ke pula ye nnyane goba ye ntši le ge e le dipatrone tše di fetogago tša pula, mme se se šarakanya peakanyo ya tšweletšo mašemong a a nošetšwago le ao a sa nošetšwego mafelong a nagagare le a lebopong.

Mafelong a mangwe pula e nele ka moo go tlwaelegilego goba go feta selemo se, mola mo gongwe e nele palomoka ya 24 mm fela, ye e akaretšago mehuhwana ye menyane ya 2 mm go ya go 7,5 mm. Patrone ye e sego ya ka mehla ya pula e bonwe mengwageng ye mene go ya go ye mehlano ye e fetilego. Ka kakaretšo balemi ba bantsi ba mašemo a a sa nošetšwego ba paletswe ke go boloka monola wo o lekanego dipakeng tša tadišo go kgonthiša pšalo ya mabele ka nako ya maleba sehengl se.

Bokaakang bja mabele a a fapafapanego a a tšweleditšwego lebakeng le le fetilego le la gona-bjale, le le tlogo tšweletšwa ka moso, bo šupša ka dithekišo tša ka moso tša kontraka ya Safex. Go ya ka tšhupo ye go akanywa thekišo ye e amogetlwago ke molemi mafelelong, e lego ya “spot price” goba ya Safex, moo go tlošitšwego ditshenyegelo tša thwalo (*transport differential cost*). Go tloga kgale mantšu a a Seisimane a bolela nnete ge a re “farmers buy in production costs at retail and sell grains wholesale”.

Ka baka la dipuno tše botse tša mabele ngwagola, motlatši wa ona mmarakeng o tiišitše dithekišo tša ka moso tša bontši bja mabele. Kgopolole ka ba gore ge dithekišo di le maemong a, go tlo ba boima kudu go tšweletša mabele a a hlolago poelo mašemong a a sa nošetšwego, ntle le ge dipuno e ka ba tše di fetišago.

Mohlamongwe ke nako ya maleba ya go akanya go fetola mokgwa wa go bjala lehea goba dibjalo tše dingwe fela ngwaga le ngwaga (*monoculture*), ka go diriša lenaneo la phetoshopšalo leo le akaretšago dibjalotlaetšo (*cover crops*) tše di šielanwago le tše di bapatšwago.

Lenaneo la phetoshopšalo le le akaretšago dibjalotlaetšo

Tirišo ya dibjalotlaetšo tše di ka akaretšago mabele a a bjalelwago marega lenaneong la

phetoshopšalo ya dibjalo tša selemo, e ama kgetho ya dibjalo tše di fapanego. Mokgwa wo o fokotša go ikholofetša tšweletšo ya dibjalo tša selemo goba tša marega, tše di bapatšwago leboong le le

Kwešišo ye e tsenelelagoo ya dibjalotlaetšo (cover crops) tše di swanelago tikologo ya polasa ya gago, e ka go kgontšha go kgetha le go laola tše di nago le mohola go feta tše dingwe.

sa kgaotšego la tšweletšo leo mo lebakeng le le lebanwego ke kgonagalo ye kgolo ya kotsi.

Lenaneo la phethošopšalo le le akaretšago dibjalotlaletšo tše di itšego, le swanetše go fokotša kgonagalokotsi ya ekonomi ka go fefoša kgapeletšo ya go tšweletša mabele sehla se sengwe le se sengwe seripaneng se sengwe le se sengwe sa naga ye o nago le yona. Lenaneo le le swanetše go tiiša monono wa mabu a gago le bokgoni bja ona bja go boloka monola, gore dibjalo tše di bapatšwago tše o akanyago go di bjala lebonong leo, di kgone go bjala ka nako mmung woo monono le monola wa wona o kaonafadišwego.

Tikologo ye nngwe le ye nngwe ya bolemi, e ka ba ya patronye tšweletšo ya marega, ya selemo

goba ya mediterranean (naga ya gare), e nyaka kopanyo ye e itšego ya dibjalotlaletšo tše di itšego, go tiiša kgonego ya katlego. Mokgwa wo o tla fokotša tshepo ya tirišo ya ditrekere le dithlamo tše mmalwa tše di turago go kcona go bjala mašemo a magolo lebakeng le le fokoditšwego la pšalo. E ka ba mohola wo mogolo ge thuo ya dihuswane le diruiwa e ka kopanywa le lenaneo la phethošopšalo moo dibjalo tše di bapatšwago di šielanago le tše di tlaletšago.

Mehola ya dibjalotlaletšo

Dibjalotlaletšo di na le mehola ye mentši ye e akaretšago taolo ya kgogolegommu; phokotšo ya kgohlagano ya mmu le tahlego ya phepo;

pušetšo (*recycling*) ya fosforo, mme e ka bjala go ya mafelelong a sehla.

Dibjalotlaletšo tše dingwe tše di ka bjala go latela dibjalo tše di bapatšwago

Dierekisi tša “cowpea” di ka bjala moo korong e medilego gona. Di ka fudišwa dikgomo pele ke moka tša lengwa gore di lokolle naetrotšene ye e ka monwago ke medu ya dibjalo tše di late-lago, tše e ka bago lehea ge go akantšwe lona. Phethošopšalo ye e akaretšago tšielano ya korong le dinawasoya (bjala ka dibjalotlaletšo) e ka ba ye e holago. Rae ya dithoro (*cereal rye*), bjang bja ngwaga bja rae, korong goba outse e ka bjala go

kgodišo ya tsenelo ya meetse; kaonafatšo ya pharologanopayolotši (*biodiversity*) ya mmu; tao-longwang le thibelo ya malwetši; kgodišo ya poloko ya khapone mmung; pušetšo (*recycling*) ya maksimamo ya phepo; moyo, mmu le meetse a boleng bjo bo kaonafadišwego; le pharologano le tšwetšopele ya bophelo bja tlhagong.

Kwešišo ye e tsenelelagoo ya dibjalotlaletšo tše di swanelago tikologo ya polasa ya gago, e ka go kgontša go kgetha le go laola tše di nago le mohola go feta tše dingwe.

Dibjalotlaletšo tša mohuta wa monawa di ka mona naetrotšene (*fix nitrogen*) ye e lego moyeng tša e tsenya mmung ka sebopego phepo. Menawa ya mohuta wo ye e tlwaelegilego e akaretša erekisi ya “cowpea”, erekisi ya marega, “crotalaria”, “red clover”, “sweet clover”, “hairy vetch” (ye e golago gabotse mafelong a Freistata moo dinawasoya di tšweletšwago mašemong ao a sa lengwego le ganyane), dinawasoya le lesereng.

Dibjalotlaletšo tša mohuta wa bjang di akaretša furu ya marega ya go swana le outse goba “korog/triticale” ye e bjala go mafelong a tšweletšo ya selemo, mme di ka dirišwa ka mohola. Mohuta wa “brassicas” wo o ka bjala go o akaretša dirateise tše di fapafapanego, thenipi, mosetata wa mohuta wa “kale”, le rapa. “Buckwheat” ke sebjalo sa selemo se se golago ka potlako, seo se kaonafatšago

latela dinawasoya tše di bjetšwego mathomong a sehla (*early*). Rae ya dithoro e ka bjala go latela dinawasoya tše di butšwago go ya mafelelong a sehla (*late*) goba lehea, eupša dibjalo tše di swanetše go bjala mola nako e sa le gona gore di tie pele ga marega.

Go feta fao balemi ba ka akanya go bjala dibjalo tše di tlaletšago lenaneong la phethošopšalo la lebakatelele moo di šielanywago le lehea, dinawasoya le sonoplomo. Ye ke mehlala e se mekae fela ya seo se kgonegago.

Kakaretšo

Nyaka dibjalotlaletšo tše di ka bjala go tikologong ya gago le gona di swanelago lenaneo la gago la phethošopšalo ya dibjalo tše di bapatšwago tše di go holago bokaone. Ka mokgwa wo o ka fokotša kgonagalokotsi ye e ka hlagelago letlotlo le go tšwetša pele pharologanyo ya tšweletša gore o kgone go kgaogana le go tšweletša mabele ka go se kgaotše.

Taodišwana ye e ngwadilwe ke molemi yo a rotšego modiro.

THOTHA BATHWALWA BA GAGO KA MOKGWA WO O BOLOKEGILEGO!

Tlhatlamanong ya ditaodišwana tša rena re dutše re gatelela nnete ya gore temo kgwebo ke kgwebo ye e lego boima go laola go feta tše ntši. Lebaka ke gore go na le dintlha tše di itšego tše di amanago le kgwebotemo, go swana le maemo a boso le maboo a tšweletšo ao a tšeago sebaka.

Thotho ya bathwalwa le yona ke ntlha ye e amago kgwebotemo – e ka ba go ba rwala magaeng a bona go ba iša lefelong la mošomo (seo go akanywago gore ke tiro ye e sepelelanago le mošomo) goba go ba rwala go tloga lefelong goba polaseng go ya go ye nngwe.

Goba kgwebotemo ke polasa ye kgolo ya bolemelakgwebo goba polasa ye nnyane, tlhogego ya go rwala bathwalwa e tlo itlhagiša ka nako ye nngwe. Dipolaseng tše dingwe thwalo ya badiredi ke tiro ya letšatši le letšatši mola dipolaseng tše dingwe se se diragala ka dinako tše di itšego goba ka moo go nyakegago. Ge eba bathwalwa ba rwala ka tekanelo goba ka sewelo, se se swanetše go phethwa ka tlhokomelo ka mehla.

Thotho ya bathwalwa ke tiro ye e hlubaetšago ka mehla ka ge dikotsi di ka diragala ka tšhoganetšo le gona ka potlako. Ka fao tiro ye e hlola kgonagalokotsi (*risk*) mme dikgonagalokotsi di swanetše go laolwa ka tshwanelo. Se se re gore go bohlokwa go laola thotho ya bathwalwa ka tshwanelo. Ge mothwalwa (bathwalwa) a ka gobala mola a rwala ka senamelwa mme molemi/mong a bonwa molato, ditlamorago e ka ba tše šoro.

Tiro ya go rwala badiredi, e ka ba go tloga magaeng a bona go ya mošomong le go boa, goba lefelong la mošomo, e ama badiredi, mootledi wa senamelwa, molemi/mong, le senamelwa ka bosona. Mongwe le mongwe, le ge e le senamelwa se laolwa ke melao le melawana (*rules and regulations*) ye e fapafapanego. Ka fao, go laola tiro ye ka moo dikgonagalokotsi di ka fokotšwago, molemi o swanetše go lemoga melawana yohle ka botlalo.

Bjalo ka moo re hlalošitšego ditaodišwaneng tše di fetilego, maphelo le polokego ya bathwalwa e bohlokwa go fetiša mme e laolwa ke ditšhupetšo tše Molao wa Maphele le Polokeyo Mošomong (Nomoro 85 ya 1993). Bohlokwa ke gore bathwalwa le bathwadi ba swanetše go obamela ditšhupetšo tše molao wo. Go feta fao, Molao wa Setšhaba wa Thwalo Nageng (Nomoro 5 ya 2009) o laola

thotho ya bathwalwa ye e amanago le mošomo, le gona mo go dirišwago senamelwa sa mothwadi.

Mootledi o swanetše go ba le laesense ya go otela ye e swanelago mohuta wa senamelwa se a se otelago go ya ka Molao wa Theraphiki ya Ditseleng (Nomoro ya 93 ya 1996). Mootledi ga a dumelelwé go otela ge a hueditšwe ke seokobatši goba se sengwe se se tagišago, seo se ka fokotšago bokgoni bja gagwe bja go otela ka tshwanelo. Go feta fao, mootledi o swanetše go ba le Tumelelo ya Tshepedišo (*Operational Permit*) ge go nyakega, go swana le ge batho ba bewa molato malebana le thwalo.

Senamelwa se se ka dirišwago go rwala badiredi e ka ba bene, lori, pese goba trekere le koloigogwa. Go ya ka Molao wa Theraphiki ya Ditseleng, lefelo la senamelwa moo batho ba ba rwala go dulago gona, le swanetše go ba le ageletšwe ka mathoko a a tiilego a bogodimo bjo bo sa hlalelego 350 mm go tloga bokagodimong bjoo ba dutšego go bjona. Ela hloko gore ge batho ba rwala maemong a a hlalošitšego, ba tlamegile go dula fase. Ga ba dumelwelwe go emeleta goba go dula morumong wa kageletšo. Batho ba dumelwelwa go emeleta ge ba rwala ka senamelwa

iwa fela ge se ageletšwe go ya bogodimong bjo bo sa hlalelego 900 mm.

Senamelwa se swanetše go ba maemong a a loketšego tsela, se swanetše go ba se hlakometšwe gabotse, le gona go se ke gwa ba dilo (tše bogale) (*protruding matter*) tše di ka bago kotsi go bao ba rwala. Ka tshwanelo senamelwa se swanetše go ba le laesense ya kgonthe. Ge batho ba rwala le diphahlo sammaletee, go swanetše go bewa seširo se se tiilego go šireletša banamedi go diphahlo tše.

Dintlha tšohle tše ka godimo ke boikarabelo – thwi goba ka go rarela – bja mong le/goba molaodi wa dinamelwa go kgonthiša kobamelo ka bottalo ya melawana yohle.

Ge kotsi e ka diragala mola badiredi ba rwala ba le mošomong le gona ba se ba bewa molato ofe le ofe (*without any charge*), ba ka nyaka pušetšo (*claim*) go Komišinare ya Pušetšo go ya ka Molao wa Pušetšo malebana le Dikgobalo le Malwetši Mošomong (Nomoro 130 ya 1993) (*Compensation for Occupational Injuries and Diseases Act (COIDA)*) bjalo ka moo re hlalošitšego taodišwaneng ye e fetilego. Ka fao go bohlokwa gore mothwadi a ingwadiše le Komišinare, go sego bjalo pušetšo e ka nyakwa go yena. Le ge go le bjalo, ge go ka hwetšwa gore mong/molaodi o šaeditše goba a se a obamela dinyakwa tšohle tše molao, a ka bewa molato wa bosenyi. Go no ba bjalo le mola mootledi a ka ba a otletše senamelwa a tagišitšwe ke seokobatši goba a otletše ka go se šetše goba ka bošaedi.

Thotho ya badiredi e hlola kgonagalokotsi go balemi ka mehla, mme ka fao e swanetše go laolwa ka tshwanelo, seo se nyakago peakanyo, thulaganyo, tirišo le taolo ya kgonthe. Re eletša gape gore, ge go kgonega, molemi o swanetše go ntšha inšorense ye e lebanego ya kgwebo go itšireletša go mebakō (*claims*) ye e ka lebišwago go yena ka nama (*private capacity*). Ela maphele le polokeyo ya bathwalwa ba gago hloko gabotse ka mehla – se hlakomologe taba ye, o ka tla wa itshola.

Taodišwana ye e ngwadilwe ke Marius Greyling, yo mongwe yo a ngwalelago Pula Imvula. Ge o nyaka tsebišo ya go feta ye, romela imeile go mariusg@megacc.co.za.

BA DRDAR LE BA GRAIN SA ba matlafatša balemi ba Kapa-Bohlabela

Ngwageng wa 2017 Grain SA e theile Kwano ya Tirelo [*“Service Level Agreement (SLA”]*] le DRDAR profenseng ya Kapa-Bohlabela. (DRDAR = Kgoro ya Tlhabollo ya Dinagopolasa le Kabo sefsa ya Naga).

Nepokakaretšo ya kwano ye ke go thea dikamano tša mošomo le tirišano malebana le go tiša tšwelopele ya balemelabophedišo le baleminyane gore ba godiše dipuno tša bona ka maleba a go di bapatsa. Go feta fao nepo ke go kaonafatša tlhabollo ye e swarelelagoo ya ditšhaba tša dinagengpolasa le go tiša totodijo ya bona ka merero ya go tšweletša mabele; go hlaola le go thuša bakontraka ba gae go bopa bokgoni bja bomotšhene ditšhabeng tše; le go tšwetša pele le go matlafatša dialoga (*graduates*) ka go ba tlwaetša tšweletšo ya mabele ka mokgwa wa tirišo.

“Phedišo ya bohloki le tlholo ya mahumo ka mokgwa wa mmaraka wo o lokologilego e theilwe godimo ga tišo ya dikarolo tša ekonomi.

Baagi ba e ka bago ba 16 milione ba Afrika-Borwa ba phela e le bahloli mme bontši ke ba malapa ao a laolwago ke basadi (*female-headed households*) mafelong a dinagengpolasa. Phedišo ya bohloki le tlholo ya mahumo ka mokgwa wa mmaraka wo o lokologilego e theilwe godimo ga tišo ya dikarolo tša ekonomi (*economic sectors*). Go ka ba bjalo ka ge go tia ga karolo ye e itšego go tiša karolo ye nngwe – mohlala: go tia ga karolo ya barekiši ba materiale ye e sa šongwago (*raw materials*) go tiišitše karolo ya bao ba šomago (*process*) materiale ye.

Ka fao mo Afrika-Borwa lehono go na le diekonomi tše pedi tše di bonalago dikarolong tše ntši, e lego ekonomi ye e tšwetšego pele, ye e bitšwago ekonomi ya mathomo, le ekonomi ye e sa hlabolagago, ye e bitšwago ekonomi ya bobedi. Bobedi bjo bja ekonomi bo bonala dikarolong tšohle tša temo, le ge e le dikarolwaneng le diphahlong tša yona, go akaretša le karolo ya mabele, yeo e nepišwago morerong wo. Go akanywa gore seripa se segolo sa setšhaba se angwa ke totodijo ye e belaetšago, mola bana ba tlaišwa ke phepompe e šoro.

Malebiša a Kwano ya Tirelo (SLA) ye ke gore Grain SA e swanetše go dirišana le bakontraka go thuša balemi ba ba lemago dihekta tše 3 656 dinagengkopanelo tša Kapa-Bohlabela go bjala dibjalo tša bona (go ya ka ditheo tša Morero wa Sekhwama sa Mešomo). Nepo ya se ke go thuša balemi ba ba lego mafelong a dinagopolasa tša kgole go tšweletša lehea la go fepa ba malapa a bona le

Sehlopha sa morulaganyo

GRAIN SA: BLOEMFONTEIN

46 Louw Wepener Street
1st Floor
Dan Pienaar
Bloemfontein
9301
► 08600 47246 ◀
► Fax: 051 430 7574 ◀ www.grainsa.co.za

MORULAGANYIMO GOLO

Jane McPherson
► 082 854 7171 ◀ jane@grainsa.co.za

MORULAGANYI PHATLALATŠO

Liana Stroebel
► 084 264 1422 ◀ liana@grainsa.co.za

TLHAMO, THULAGANYO LE KGATIŠO

Infoworks
► 018 468 2716 ◀ www.infoworks.biz

PULA IMVULA E HWETŠAGALA KA MALEME A A LATELAGO:

Sesotho sa Leboa,
Seafrikanse, Setswana, Sesotho,
Seisimane, Sezulu le Sethosa.

Lenaneotlhabollo la Balemi la Grain SA

BALOMAGANYI BA TLHABOLLO

Johan Kriel
Freistata (Ladybrand)
► 079 497 4294 ◀ johank@grainsa.co.za
► Ofisi: 051 924 1099 ◀ Dimakatsa Nyambose

Jerry Mthombothi

Mpumalanga (Nelspruit)
► 084 604 0549 ◀ jerry@grainsa.co.za
► Ofisi: 013 755 4575 ◀ Emelda Mogane

Jurie Mertz

Mpumalanga/KwaZulu-Natal (Louwsburg)
► 082 354 5749 ◀ jurie@grainsa.co.za
► Ofisi: 034 907 5040 ◀ Sydwell Nkosi

Graeme Engelbrecht

KwaZulu-Natal (Dundee)
► 082 650 9315 ◀ dundee@grainsa.co.za
► Ofisi: 012 816 8069 ◀ Nkosinathi Mazibuko

Luke Collier

Kapa-Bohlabela (Kokstad)
► 083 730 9408 ◀ goshenfarming@gmail.com
► Ofisi: 039 727 5749 ◀ Luthando Diko

Liana Stroebel

Kapa-Bodikela (Paarl)
► 084 264 1422 ◀ liana@grainsa.co.za
► Ofisi: 012 816 8069 ◀ Hailey Ehrenreich

Du Toit van der Westhuizen

North West (Lichtenburg)
► 082 877 6749 ◀ dutoit@grainsa.co.za
► Ofisi: 012 816 8038 ◀ Lebo Mogatlanyane

Sinelizwi Fakade

Mthatha
► 071 519 4192 ◀ sinelizwfakade@grainsa.co.za
► Ofisi: 012 816 8077 ◀ Cwayita Mpotyi

**Articles written by independent writers are
the views of the writer and not of Grain SA.**

Ba DRDAR le ba Grain SA ba matlatatša balemi ba Kapa-Bohlabela

go rekiša pheleledi ye e ka bago gona go tiša kgonego ya go itlholela ditseno.

Balemi ba nea kabelo (*monetary contribution*) ya bona malebana le hektare ye nngwe le ye nngwe. Barekiši ba dinyakwapšalo (Monsanto, SA Lime & Gypsum, Kynoch, Syngenta le Villa Crop Science) ba fokoletša balemi theko ya tšona; Sekhwama sa Mešomo se lefela seripa sa ditshenyegelo malebana le dinyakwapšalo le ge e le ditshenyegelo mabapi le boeteši.

Kabelo ya DRDAR ke go lefa bakontraka go beakanya mašemo le go bjala le go gašetša dibjalo tša balemi ba Kapa-Bohlabela. Grain SA yona e fana tsebo le tsebišo, e kgonthiša tekolo le tekanyetšo ye e kgontšago ya mananeo, mme e hlama mokgwa wa go ngwala dipego malebana le merero ye e sepedišwago. Dialoga (*graduates*) tše di dulago mafelong a a bolelwago tše di bego di hlokago mošomo, di thwetšwe ka kontraka ke Grain SA mme di lefša ke DRDAR. Dialoga tše di dirišane gabotse le baeletši ba mafelong ao, mme di humane boitemogelo bja mohola bja tirišo le gona di tsene dithuto tše di swanelago.

Lenaneo la Grain SA la Kapa-Bohlabela le sepedišwa go tšwa dileteng tše tlhano, e lego tša Alfred Nzo, Amathole, Chris Hani, Joe Gqabi le O.R. Tambo. Kakanyo ke gore mabele a a tšweletšwago ke balemi ba a ka swarwa (rekišwa) mafelong a Agri Parks a profenseng yeo (ge mafelo a a thoma go dirišwa).

Balemi ba bantši ba mafelong a kgole a dinagengpolasa ga ba na bomotšhene bja bona le gona ga ba kgone go lefela bakontraka. Go ya ka kwano ye Grain SA e tla kgona go lekanya bakontraka ba gae le go kwana le bona go thuša balemi ka peakanyo, pšalo le kgašetšo ya mašemo a bona (balemi ba ba amegilego Morerong wa Sekhwama sa Mešomo le merero ye mengwe ya go swana le wona, le gona ba lefilego ditshwanelo tša bona).

Malebana le balemi Grain SA e dumetše:

- Go hlaola balemi bohole ba ba dirišanago, ka thušo ya Kgoro (DRDAR). Tirišano ya balemi e dumelwelwa ge ba lefile kabelo ya bona ka 31 Julae ngwaga le ngwaga.
- Go amogela kabelo ya molemi yo mongwe le yo mongwe – balemi ba bea tšelete thwi tšupalelotlong ye e butšwego pankeng ya Standard Bank ka nepo ya go boloka tšelete ye; ba saena kwano ya Sekhwama sa Mešomo, goba kwano ye nngwe ye e lebanego.
- Go ortela dinyakwapšalo tše di nepagetšego tša molemi; go bea moeletši yo a thušago balemi mašemong; le go ruta balemi ka tšweletšo le papatšo.

- Go thuša balemi ka papatšo ya pheleledi ya mabele a bona.

Malebana le bakontraka Grain SA e dumetše:

- Go hlaola bakontraka ba ba swanelago, ba kgonago le gona ba hlamegilego go beakanya le go bjala mašemo a a šupetšwego a balemi.
- Go lekanya ditlhamo tša bakontraka le go kgonthiša gore ba na le bokgoni bja go phetha mošomo wo ba o aroletšwego.
- Go thuša bakontraka tshepelong yohle ya mošomo wa bona go kgonthiša gore ba o phetha go ya ka maemo a a nyakegago.

Re holofela gore morero wo o bontša katlego. Taba ya gore balemi ba gae le beng ba ditrekere ba matlatatšwa go fetoga bakontraka e tla kgonthiša gore tšweletšo ya dibjalo e kgona go tšwela pele le mola morero wo o šetše o phethilwe. Go bohlokwa kudu go fa batho ba tikologo sebaka sa go tšweletša ditirelo ka ge ba dula le batho bao ba ba direlago. Mošomo wa bona – goba bošaedi bja bona – o tla laola maemo a bona setšhabeng sa bona mme ntla ye ka boyona e tla ba hloheletša go phetha mošomo wa bona ka tshwanelo.

Lenaneo la go matlatatša dialoga le bohlokwa go fetiša – go na le palo ye kgolo ya bafsa bao ba ithutilego mafelong a thuto ye e phagamego bao ba ratago go tsena temo. Le ge go le bjalo, go bonala gore diyunibesithi le dikholetša ga di sa ruta thuto efe kapa efe ya tirišo. Ka fao, ge baithuti ba aloga ga ba na mohola kudu mašemong ka ge ba tseba teori fela, eupša ba hloka boitemogelo. Ka go dirišana le dialoga re tsebiša bafsa ba tirišo ya bolemi, mme re a ba fahloša gore ba lemoge bolemi bja nnete le ditlhohlo tša nnete tšeobalemi ba lebanego le tšona letšatši le letšatši.

Re thabela kudu tirišano ya ba DRDAR mme re lebeletše go thušana le bona ka moso go tša bolemi profenseng ye – mmogo re ka kgona tše dingwe gape.

**Taodišwana ye e ngwadilwe ke Jane McPherson,
Molaodi wa Lenaneotlhabollo la Balemi la
Grain SA. Ge o nyaka tsebišo ya go feta ye,
romela imeile go jane@grainsa.co.za.**

